

Vol 5 Issue 4 Jan 2016

ISSN No : 2249-894X

---

*Monthly Multidisciplinary
Research Journal*

*Review Of
Research Journal*

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies,
Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2249-894X

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double-blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Manichander Thammishetty
Ph.d Research Scholar, Faculty of Education IASE, Osmania University, Hyderabad.

Advisory Board

Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Mabel Miao Center for China and Globalization, China
Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Xiaohua Yang University of San Francisco, San Francisco	Ruth Wolf University Walla, Israel
Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Karina Xavier Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA	Jie Hao University of Sydney, Australia
Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania	May Hongmei Gao Kennesaw State University, USA	Pei-Shan Kao Andrea University of Essex, United Kingdom
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Marc Fetscherin Rollins College, USA	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania
	Liu Chen Beijing Foreign Studies University, China	Ilie Pinte Spiru Haret University, Romania
Mahdi Moharrampour Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran	Nimita Khanna Director, Isara Institute of Management, New Delhi	Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai
Titus Pop PhD, Partium Christian University, Oradea, Romania	Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	Sonal Singh Vikram University, Ujjain
J. K. VIJAYAKUMAR King Abdullah University of Science & Technology, Saudi Arabia.	P. Malyadri Government Degree College, Tandur, A.P.	Jayashree Patil-Dake MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC), Kachiguda, Hyderabad
George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi	S. D. Sindkhedkar PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]	Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary Director, Hyderabad AP India.
REZA KAFIPOUR Shiraz University of Medical Sciences Shiraz, Iran	Anurag Misra DBS College, Kanpur	AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA UNIVERSITY, KARAIKUDI, TN
Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur	C. D. Balaji Panimalar Engineering College, Chennai	V.MAHALAKSHMI Dean, Panimalar Engineering College
	Bhavana vivek patole PhD, Elphinstone college mumbai-32	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University
	Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust), Meerut (U.P.)	Kanwar Dinesh Singh Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.....

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.ror.isrj.org

ISSN: 2249-894X

Impact Factor : 3.1402(UIF)

Volume - 5 | Issue - 4 | Jan - 2016

os| l at; xkfonjko

“शाश्वत ग्रामीण विकास आणि आधारभूत संरचना”

वैद्य संजय गोविंदराव

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय,
श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.

प्रस्तावना :-

सर्वसाधारणपणे आर्थिक विकास अशी निरंतर प्रक्रिया आहे. त्यात देशांतर्गत उपलब्ध सर्व संसाधनाचा कार्यक्षम वापर करून दीर्घकाळात राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्नात सातत्याने वृद्धी होते. आर्थिक विषमता कमी होवून सामान्य लोकांच्या राहणीमानाच्या दर्जात व कल्याणात वाढ होते. देशाचा आर्थिक विकास, समृद्धी ही कृषी व उद्योगाच्या विकासावर अवलंबून असते. मात्र कृषी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी ऊर्जा, वाहतुक, जलसिंचन व पत पुरवठ्याच्या सुविधा इत्यादी आवश्यक आहेत. त्याचप्रमाणे औद्योगिक उत्पादनासाठी केवळ मशिन, तंत्रज्ञान व संयंत्र बरोबर कुशल श्रमशक्ती, ऊर्जा, विपणनव्यवस्था, वाहतुक व दळणवळण, बँकींग व विमा सुविधापणे आवश्यक असतात. या सर्व सेवा व सुविधांना सामुहिक स्वरूपात आधारभूत संरचना (Infrastructure) ही संज्ञा वापरली जाते. तसेच आधारभूत संरचनेलाच पायाभूत सुविधा, सामाजिक वरकट खर्च (Social Overhead) असे पण म्हटले जाते. देशातील कृषी व औद्योगिक उत्पादन वाढविण्यासाठी आधारभूत संरचनेत प्रामुख्याने ;पद्ध ऊर्जा - खनिज कोळसा व तेल, वीज, इतर अपारंपारिक स्रोत. ;पद्ध वाहतुक - रेल्वे, रस्ते, जहाज व विमान वाहतुक. ;पद्ध दळणवळण - पोस्ट व तार, टेलीफोन, इंटरनेट. ;पद्ध बँकींग, वित्त व विमा सुविधा ;अद्ध विज्ञान व तंत्रज्ञान ;अद्ध सामाजिक आधारभूत संरचना - शिक्षण (सामान्य व तांत्रिक), आरोग्य, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक स्वच्छता इत्यादी सेवा व सुविधांचा समावेश होतो. आर्थिक विकासातील आधारभूत संरचनेची भूमिका जाणून घेण्यासाठी तीचा अर्थ समजणे आवश्यक आहे. “आधारभूत संरचनेत अशा सर्व सेवा व सुविधांचा समावेश होतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेची संरचना सक्षम होवून विकासाला गती मिळते.” आधारभूत संरचनेत अथवा सामाजिक वरकट भांडवल यात अशा पायाभूत सेवा व सुविधांचा समावेश होतो. त्याशिवाय प्राथमिक, दुय्यम व तृतीय क्षेत्रातील उत्पादन कार्य सुरू होवू शकत नाही. (झिंगन एम.एल. 1998), आधारभूत संरचना अथवा सामाजिक वरकट खर्च कृषी उत्पादन, निर्मिती व सेवा क्षेत्राचे घरगुती उत्पादन, निर्यात व्यापाराशी संबंधी उत्पादनाचा आधार आहेत आणि त्यामुळे उत्पादनात बाह्य मितव्ययता प्राप्त होतात.

अभ्यास पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधाचा प्रमुख उद्देश देशाच्या व महाराष्ट्र राज्याच्या क्षेत्रीय विकासात आधारभूत संरचनेत योगदान व भूमिकेचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करणे हा आहे. त्या अनुषंगाने आधारभूत संरचना आणि आर्थिक विकास यातील सहसंबंध स्पष्ट

करणे; आधारभूत संरचनेच्या विकासातील अडचणी दूर करून त्यांचा जलद विकास करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण उपाययोजना सूचविणे या उद्देशाने अभ्यास केला आहे. या उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने आवश्यक व उपयुक्त दुय्यम आधारसामग्रीचे विश्लेषण करून काढलेल्या निष्कर्षांची विश्वसनीयता तपासण्याच्या दृष्टीने “आधारभूत संरचनेच्या अभावामुळे ग्रामीण व क्षेत्रीय विकासात अनेक अडचणी निर्माण होतात” हे गृहीतक सुनिश्चित केले आहे.

आधारभूत संरचनेचे आर्थिक विकासातील महत्त्व :-

अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूकीची संरचना व विविध उत्पादक क्षेत्रात उपलब्ध संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप यावर आर्थिक विकास अवलंबून असतो. भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूकीची अपुरी साधने असल्याने असंतुलित विकास प्रतिमान अधिक प्रभावी ठरते. त्यानुसार प्रा. ए. ओ. हर्षमन, यांनी असे मत व्यक्त केले की गुंतवणूक अशाच क्षेत्रात करावी ज्यामुळे भविष्यात विकासदर वाढण्यास मदत होईल. आधारभूत संरचनेच्या क्षेत्रात अतिरिक्त गुंतवणूक करून विकास केला तर सर्वच क्षेत्रातील उत्पादन वाढीला गती प्राप्त होवून राष्ट्रीय उत्पन्नात जलद मोठी वृद्धी होते, उत्पादनात बाह्य मितव्ययता प्राप्त होवून उत्पादन खर्च कमी होण्यास मदत होते, प्रत्यक्ष उत्पादन कार्यात खाजगी गुंतवणूक करण्यात प्रोत्साहन मिळून अर्थव्यवस्था विकासाच्या मार्गावर पुढे वाटचाल करते. ज्याप्रमाणे मानवी शरीरासाठी प्रॉटीनची गरज असते. त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख प्रेरक शक्ती (Prime moving force) कोणतीही असली तरी प्राथमिक, दुय्यम व तृतीय क्षेत्राच्या विकासासाठी पर्याप्त दर्जेदार आधारभूत संरचना आवश्यक असते. अनेक अभ्यासातून व अनुभवजन्य चाचण्यांवरून आर्थिक विकास व उपलब्ध आधारभूत संरचनेत जवळचा महत्त्वपूर्ण सहसंबंध असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत ज्या प्रदेशांनी उपलब्ध भौतिक, मानवी संसाधना बरोबर पायाभूत सुविधांचा विकास केला ते तुलनेने अधिक वेगाने प्रगती करू शकले तर या उलट ज्यांनी पायाभूत सुविधांच्या विकासाकडे दुर्लक्ष केले त्यांची विकासाची गती मंदावून ते मागास राहिले आहेत. देशातील उपलब्ध उत्पादन घटकांची गतीशीलता वाढवून त्यांचा पुरेपूर कार्यक्षम वापर करणे तसेच आर्थिक विकासाच्या योजना व कार्यक्रम परिणामकारकरित्या राबविण्यासाठी ही पायाभूत सुविधांचा विकास होणे आवश्यक ठरते.

देशातील विद्युत स्वरूपातील ऊर्जा व पाणीपुरवठ्याची सुविधा, उद्योग व व्यवसायातील उत्पादन प्रक्रियेचे चक्र गतिमान करते; वाहतुक व दळणवळण व्यवस्थेमुळे सामाजिक संपर्काचा वेग, उत्पादन घटकांची गतिशीलता वाढणे, उत्पादन व उपभोग्य वस्तू व सेवांचे स्थलांतर लवकर / वेळेत होते; शिक्षणामुळे कौशल्यगुण आत्मसात करण्याची क्षमता वाढून उत्पादकता वाढीस मदत होते. आरोग्य सुविधा व्यक्ती व समाजाचे निरोगी आरोग्य ठेवून त्यांची कार्यक्षमता वाढवते; तसेच बँकींग व वित्तीय सुविधांमुळे उत्पादन कार्याला गती मिळते. त्यामुळे पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी सुत्रबद्ध नियोजनपूर्वक केलेली गुंतवणूक ही आर्थिक विकासाला तर चालना देतेच शिवाय दीर्घकालीन सर्व समावेशक आर्थिक विकासाची शाश्वती देते.

भारतातील आधारभूत संरचना क्षेत्राचा विकास :-

सैध्दान्तिक दृष्टीकोनातून ,पद्ध आधारभूत संरचनेची निर्मिती ,पपद्ध प्रत्यक्ष उत्पादन प्रक्रिया हे सार्वजनिक गुंतवणूक करण्याचे दोन मार्ग आहेत. पायाभूत सुविधा सार्वजनिक वस्तू गटात समाविष्ट होतात. विविध व्यावहारिक समस्यांमुळे खाजगी क्षेत्राकडून पायाभूत सुविधा निर्मितीसाठी फारशी गुंतवणूक केली जात नाही. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातून पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेसाठी भरीव गुंतवणूक करावी लागते. देशात योजना काळात केलेल्या एकूण सार्वजनिक खर्चातून पायाभूत सुविधांवर केलेल्या खर्चाचे शेकडा प्रमाण पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत 56.17 टक्के, चौथ्या 46.69 टक्के, सातव्या 44.83 टक्के, अकराव्या 61.77 टक्के व बाराव्या योजनेत 60.87 टक्के होते. या योजनाकाळात (पहिली ते बारावी योजनेचा) आधारभूत संरचनेवर केलेला सरासरी 51.52 टक्के एवढा होता.

अकराव्या योजनेच्या भूमिकापत्रात पायाभूत सुविधा क्षेत्रात GDP च्या 7 ते 8 टक्के पर्यंत भरीव गुंतवणूक करणे आवश्यक मानले. तसेच या क्षेत्रात खाजगी क्षेत्रास वाव देण्याचे ठरवले. या योजनेत आधारभूत संरचनेवर केलेला खर्च व त्याचे एकूण खर्चाशी प्रमाण, जलसिंचन व पुरनियंत्रण रु. 3,10,326 कोटी म्हणजे 5.82 टक्के, ऊर्जा निर्मिती रु. 8,54,123 कोटी (23.4 टक्के), वाहतुक रु. 5,72,413 कोटी (15.7 टक्के), दळणवळण रु. 95,380 कोटी (2.62 टक्के) व सामाजिक सेवा व सुविधा रु. 5,22,114 कोटी (14.30 टक्के) तर आधारभूत संरचनेवरील एकूण खर्च रु. 36,49,717 कोटी (61.80 टक्के) इतका करण्याचे निश्चित केले. (Govt. of India, Economic Survey)

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत ऊर्जा निर्मितीवर आधारभूत संरचना क्षेत्रावर विशेष भर देवून या क्षेत्रात एकूण गुंतवणूक 56.3 लाख कोटी केली. ही अकराव्या योजनेच्या दुप्पट होती. खाजगी क्षेत्राच्या वाढत्या सहभागामुळे एवढी गुंतवणूक करणे शक्य झाले. आधारभूत संरचनेच्या क्षेत्रात खाजगी गुंतवणूकीचा वाटा दहाव्या योजनेत 22 टक्के होता. तो अकराव्या योजनेत 38 टक्के आणि बाराव्या योजनेत 48 टक्के पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. आधारभूत संरचना क्षेत्रात मोठ्या गुंतवणूकीचा परिणाम म्हणून पायाभूत सेवा व सुविधांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. 1950-51 ते 2011-12 या काळात खनिजकोळशाचे उत्पादन 320 लाख टनावरून 5831 लाख टनापर्यंत वाढले. तसेच ऊर्जा निर्मितीची क्षमता 5 अब्ज किलो वॅट प्रति तास होती ती 876.9 अब्ज किलो वॅट दर तास एवढी झाली. कच्च्या पेट्रोलियम पदार्थाचे उत्पादन 4 लाख टन होते ते 381 लाख टन एवढे वाढले. लोहउत्पादन 90 लाख टनावरून 734 लाख टन झाले, सिमेंटचे उत्पादन 27 लाख टन होते ते 2,235 लाख टनापर्यंत वाढले; दुरसंचार लाईनची क्षमता 14393 हजारापर्यंत वाढली; नवीन रेल्वे लाईन 357 कि.मी., रेल्वे वाहतूक 730 लाख टन वरून 9,690 लाख टनापर्यंत वाढली; प्रमुख जहाज

बंदराची मालवाहतूक क्षमता 190 लाख टन होती ती 5600 लाख टन झाली. (भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त सुंदरम, 2015)

तक्ता क्र. 1 भारतात योजनानिहाय आधारभूत संरचनेवर केलेल्या खर्चाचे प्रमाण

i'pok'ld ; kst'uk	, d'uk l ko'z'fud [kp'z'kh v'k/kjHkr l j'puoj d's'y ; k [kp'ks i'ek.k %½	i'pok'ld ; kst'uk	, d'uk l ko'z'fud [kp'z'kh v'k/kjHkr l j'puoj d's'y ; k [kp'ks i'ek.k %½
i'gyh	56-17	l'kroh	44-83
n'd'jh	45-87	v'l'boh	48-55
f'r'l'jh	46-97	u'och	50-20
p'l'kh	46-69	ng'koh	55-60
kk'poh	59-23	v'd'jkoh	61-77
l'g'koh	53-58	ck'jkoh	52-82

Source : Govt. of India, Various Five years plan Report, Planning Commission, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील आधारभूत संरचनेची सद्यस्थिती :-

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना 1 मे 1960 रोजी झाली. देशातील ते एक प्रगत राज्य असून त्याचा भौगोलिक विस्तार 1535'460'' ते 2202'13'' उत्तर अक्षांश आणि 72'38'45 ते 80'53'17'' पूर्व रेखांशवर झाला आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 3.08 लाख चौ. कि.मीटर व 720 कि.मी. लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे. महाराष्ट्रात कमी-जास्त भौगोलिक क्षेत्रफळ असणारे 35 जिल्हे आहेत. त्यात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने अहमदनगर सर्वात मोठा व मुंबई उपनगर सर्वात लहान जिल्हे आहेत. लोकसंख्या व भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने देशात महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक आहे. शहरीकरण व औद्योगिकरणाच्या बाबतीत इतर राज्यांच्या तुलनेत स्थिती बरीच चांगली आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत राज्याचे योगदान मोठे आहे. अलीकडील काही दशकात सेवा व माहिती तंत्रज्ञान, संगणक इत्यादी क्षेत्रात राज्याने मोठी प्रगती केली आहे. तरीपण राज्यातील सर्वच क्षेत्रांचा समतोल विकास झालेला नाही. त्यामुळे प्रादेशिक असमतोल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण दर एक लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यात काम करणाराचे सरासरी प्रमाण, विजेचा दरडोई स्थूल घरगुती उपभोग (Kw/H) लागवड क्षेत्रात दर हेक्टरी खतांचा वापर (kg) एकूण लागवड क्षेत्राशी जलसिंचन क्षेत्राचे प्रमाण, दरडोई बँक पतपुरवठा, उत्पन्न वाढीचा दर या निकषांचा वापर करून काढलेल्या संयुक्त आर्थिक आधारभूत संरचना निर्देशांकानुसार देशात 2009-10 मध्ये महाराष्ट्र राज्याचा क्रमांक तिसरा लागतो. पहिला (प. बंगाल, दुसरा कर्नाटक तर केरळचा सर्वात शेवटचा 29 क्रमांक आहे.) तर संयुक्त आर्थिक विकास निर्देशांकानुसार देशात राज्याचा चौथा क्रमांक लागतो. (या बाबतीत पहिला क्रमांक गोवा, दुसरा गुजरात, तिसरा पंजाब व सर्वात शेवटचा क्रमांक छत्तीसगड राज्याचा आहे.) यावरून महाराष्ट्र राज्यात आधारभूत संरचना व विकास यांच्यात विसंगत संबंध असल्याचे स्पष्ट होते. आधारभूत संरचनेचा विकास अधिक मात्र कमी आर्थिक विकास (Infrastructure High and Development Low) अशी स्थिती राज्यात दिसून येते.

दरडोई उत्पन्नाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र हे सर्वात अग्रेसर राज्य आहे. तसेच इतर राज्यांच्या तुलनेत जास्त उदार आर्थिक धोरण असल्याने अनेक लाभ झालेले दिसून येतात. योजना काळात महाराष्ट्र राज्यात एकूण योजना खर्चाच्या अथवा एकूण सरकारी खर्चाच्या जवळपास 55 ते 60 टक्के पर्यंत खर्च आधारभूत संरचना क्षेत्रावर केला आहे. त्यामुळे राज्यातील पायाभूत सुविधांचा विकास विस्तार व विकास करणे शक्य झाले.

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांच्या जाळ्यात राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हामार्ग, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांचा समावेश होतो. राज्यात वर्ष 1965-66 मध्ये राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी 2364 कि.मी. होती ती वर्ष 2013-14 मध्ये 5858 कि.मी. इतकी वाढली. तसेच याच काळात प्रमुख राज्य महामार्गाची 6337 कि.मी. झाली, राज्य महामार्गाची लांबी 10525 कि.मी. वरून 33963 कि.मी. झाली, प्रमुख जिल्हा मार्गाची लांबी 12628 कि.मी. होती ती 50282 कि.मी. झाली; इतर जिल्हा रस्त्यांची लांबी 8744 कि.मी. पासून 52761 कि.मी. पर्यंत वाढली; ग्रामीण रस्त्यांची लांबी 17524 कि.मी. होती ती 114559 कि.मी. पर्यंत वाढली तर एकूण रस्त्यांची लांबी या काळात राज्यात 51588 कि.मी. होती ती 263708 कि.मी. पर्यंत वाढली आहे.

अत्याधुनिक संपर्क व्यवस्था हे विकास प्रक्रियेचे अविभाज्य अंग असून नवीन आर्थिक धोरणानंतर माहिती व तंत्रज्ञान प्रगतीमुळे दळणवळण प्रणालीमध्ये वेगाने वाढ झाली आहे. पोस्ट ऑफिस, टपाल पेट्या, पोस्टमन यांची संख्या कमी झाली आहे. वर्ष 2013-14 मध्ये पोस्ट ऑफिस ग्रामीण 11355, नागरी 1243 व एकूण 12598 इतके आहे. याच वर्षात दूरध्वनीची एकूण संख्या 52.63 लाख व भ्रमणध्वनीची संख्या 1053.60 लाख पर्यंत वाढली आहे.

आर्थिक उत्पादनातील विज / ऊर्जा हा अत्यंत महत्वाचा मुलभूत घटक आहे. मात्र आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत आपण ऊर्जा निर्मितीच्या क्षेत्रात फारशी समाधानकारक प्रगती करू शकलो नाहीत. त्यामुळे त्याचा विविध क्षेत्रावर सर्व स्तरात परिणाम होतांना दिसून येत आहे. वर्ष 1960-61 मध्ये राज्यातील विज निर्मितीची स्थापित क्षमता 759 मेगावॅट होती ती 2013-14 मध्ये 29849 मेगावॅट पर्यंत वाढली. तसेच 1960-61 मध्ये राज्यातील एकूण विजेचा वापर 2720 दशलक्ष युनिट होता. त्यापैकी औद्योगिक वापराचे प्रमाण (68.13 टक्के), घरगुती वापर (9.56 टक्के) इतका होता. वर्ष 2013-14 मध्ये एकूण विजेचा वापर 1,02,984 दशलक्ष युनिट पर्यंत

वाढला व त्यात औद्योगिक वापर (37.82 टक्के), घरगुती वापर (22.49 टक्के), शेतीसाठी वापर (21.09 टक्के), इतर व्यवसायिक वापराचे प्रमाण (18.1 टक्के) इतके राहिले आहे. विजेचा दरडोई वापर एक हजार युनिटस पर्यंत वाढवणे आवश्यक आहे.

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती ही एकमेव संपत्ती (Asset) आहे. शेतीची उत्पादकता प्रामुख्याने शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता यावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्र राज्यातील एकूण लागवड क्षेत्राच्या केवळ 18 ते 19 टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे शक्य झाले आहे.

(संदर्भ : अर्थ व सांख्यिकीय संचनालय, मुंबई, महाराष्ट्र सरकार)

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय आधारभूत संरचना व क्षेत्रीय विकासाचे विश्लेषण :-

महाराष्ट्र राज्यात विविध जिल्ह्यातील आधारभूत संरचना व आर्थिक विकासातील संबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी विशिष्ट निर्देशांकाची निवड केली आहे. त्यांची एकूण संख्या 27 आहे.

आधारभूत संरचनेचे निर्देशांक -

१. एकूण गाव व शहरांशी विद्युतीकरण झालेल्या गाव व शहरांचे प्रमाण.
२. दरडोई वीजेचा घरगुती वापर (KwH).
३. प्रत्यक्ष सिंचन क्षेत्राचे जलसिंचन क्षमता क्षेत्राशी प्रमाण.
४. दरडोई वीजेचा औद्योगिक वापर (KwH).
५. एकूण लागवड क्षेत्राशी निव्वळ सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण.
६. प्रत्येक एक लाख लोकसंख्येमागे रस्त्यांची लांबी (Km).
७. दर चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रफळ मागे रस्त्यांची लांबी (Km).
८. दर लाख लोकसंख्येमागे पोस्ट व टेलीफोन ऑफिसची संख्या.
९. दर लाख लोकसंख्येमागे शैक्षणिक संस्थांची संख्या.
१०. दर लाख लोकसंख्येमागे टेलीफोनची संख्या.
११. दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व उच्च माध्यमिक शाळातील विद्यार्थ्यांच्या नोंदणीचे प्रमाण.
१२. प्रत्येक लाख लोकसंख्येमागे दवाखान्याची संख्या.
१३. प्रत्येक लाख लोकसंख्येमागे सार्वजनिक दवाखान्यातील खाटांची संख्या.

आर्थिक विकासाचे निर्देशांक -

१४. एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी - एकूण लागवड क्षेत्राचे प्रमाण.
१५. निव्वळ लागवड क्षेत्राशी एका पेक्षा जास्त पिके घेतलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण.
१६. एकूण लागवड क्षेत्राशी अन्नधान्य लागवड क्षेत्राचे प्रमाण.
१७. सर्व अन्नधान्य व दाळीचे सरासरी दर हेक्टरी उत्पादन.
१८. दरडोई अन्नधान्याचे उत्पादन (Kg).
१९. शंभर लोकांमागे पशुधनाची संख्या.
२०. एकूण कामगारांशी पशुधनाची संख्या.
२१. उद्योग संस्थांची संख्या (संयुक्त प्र.मंडळांची संख्या)
२२. दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यात काम करणाऱ्यांची संख्या.
२३. प्रत्येक लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.
२४. एकूण साक्षरतेचे प्रमाण.
२५. प्रतिलाख लोकसंख्येमागे विद्यार्थ्यांचे नोंदणी प्रमाण.
२६. प्राथमिक शाळांची संख्या.

या निर्देशांकांच्या आधारे संयुक्त (एकत्रित) आधारभूत संरचना तसेच आर्थिक विकास निर्देशांक काढून राज्यातील विविध जिल्ह्यातील सद्यस्थिती व त्यांची क्रमवारी विचारात घेतल्यास संयुक्त आधारभूत संरचना निर्देशांकानुसार पहिला क्रमांक पुणे जिल्हा व त्या खालोखाल नागपूर, मुंबईउपनगर, सांगली, अमरावती, अहमदनगर (29) व धुळे सर्वात शेवटचा म्हणजे 30 वा क्रमांक लागतो. तर संयुक्त आर्थिक विकास निर्देशांकानुसार आर्थिक विकासात राज्यात अनुक्रमे प्रथम क्रमांक मुंबई उपनगर, त्याखालोखाल पुणे, नागपूर, सांगली, अहमदनगर (28) तर रत्नागिरी (30) शेवटचा जिल्हा आहे. (संदर्भ : अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, मुंबई, महाराष्ट्र सरकार)

निष्कर्ष :-

या अभ्यासातून पायाभूत सुविधा व आर्थिक विकासातील सहसंबंध जाणून घेवून आर्थिक विकास कार्यक्षम पायाभूत सुविधांचा पर्याप्त विकासावर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट होते. पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी सरकार मोठ्या प्रमाणावर खर्च करते तो समर्थनीय आहे. कारण या शिवाय अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्रातील उत्पादन प्रक्रिया सुरू होवू शकत नाही. आज पायाभूत

सुविधांच्या विकासामुळे सर्व क्षेत्रात प्रगती करणे शक्य झाले आहे.

पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष करून शहरी भागात जास्तीत जास्त पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यावर भर दिला आहे. त्यामुळे महानगर व शहरात राहणारे लोक ऊर्जा, वाहतूक व दळणवळण, बँकींग, शिक्षण व आरोग्य सोयी व सुविधांचा संपूर्ण लाभ घेतात. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास आणि पुरेशा रोजगार संधी निर्माण होत नाहीत. परिणामी ग्रामीण लोकसंख्येचे शहराकडे स्थलांतर होवून, तेथील पायाभूत सुविधांवर त्याचा भार पडतो, त्यामुळे गलीच्छ वस्तीत वाढ, गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढते.

शहरीभागात पायाभूत सुविधांचा विकास झाल्याने समाजातील उच्च उत्पन्न गटातील लोक त्या सुविधांचा जास्त लाभ घेतात, हे वास्तव तथ्य आहे. आर्थिक विकास पायाभूत सुविधांमुळे होतो तरीपण आर्थिक विकासाचे नैसर्गिक संसाधनाची उपलब्धता, जलवायु, जमिन संरचना इत्यादी कारके / घटक आहेत. मात्र आर्थिक विकासाची प्रक्रियापायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून सुरू होवून देशातील उपलब्ध संसाधनाचा कार्यक्षम वापर करून शाश्वत आर्थिक विकास, क्षेत्रीय असमतोल कमी करणे, पुर्ण रोजगारी स्थिती प्रस्थापित करणे इत्यादी उद्दिष्ट्यो साध्य होतील.

संदर्भ सूची :-

1. देशपांडे विनायक, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, 2004.
2. राव एस. एल., 'पायाभूत सुविधांसाठी परदेशी चलनाच्या साठ्याचा वापर', योजना (मे 2005).
3. डॉ. ई. श्रीधरन, 'भारतातील वाहतूक क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा भविष्यासाठीच्या योजना', योजना, जाने. 2010.
4. डॉ. बी. आर. गायकवाड व डॉ. एल. आर. म्हस्के, महाराष्ट्रातील पायाभूत सुविधा, संपादित महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास एक चिंतन, (डॉ. बी. आर. गायकवाड), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, एप्रिल, 2012.
5. दत्तरूद, सुंदरम के. पी. एम., भारतीय अर्थव्यवस्था, रामनगर, नई दिल्ली, 2008.
6. भारत सरकार, अकरावी व बारावी पंचवार्षिक योजना; नियोजन मंडळ, न्यु दिल्ली.
7. शर्मा जोगेंद्र, 'संरचनात्मक सुधार से आर्थिक विकास', योजना, जुलाई 2009.
8. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, 2012-13.
9. मिश्रा व पुरी, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय, पब्लिशिंग हाऊस, 2013.

Various wibside sources (www.google.co.in)

**Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects**

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Books Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- ★ Directory Of Research Journal Indexing
- ★ International Scientific Journal Consortium Scientific
- ★ OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.ror.isrj.org